

आदिवासी मुलींचे मानसिक आरोग्य आणि सक्षमीकरण यातील सहसंबंधाचे विश्लेषण करून विकासासाठी कार्यक्रम विकसन व परिणामकारकतेचा अभ्यास

लांडे पुष्पा शिवराम

संशोधक

प्रा. डॉ. रवींद्र मारुती चोभे

विद्या प्रतिष्ठान कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, अहमदनगर

Paper Received On: 21 April 2024

Peer Reviewed On: 30 May 2024

Published On: 01 June 2024

Abstract

२१ व्या शतकात विकसित देशांच्या स्पर्धेत जरी भारत देश अग्रेसर असला तरी देशातील स्त्रीया आजही अनेक संकटांना सामोऱ्या जात आहे. शारीरिक, मानसिक, भावनिक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक अशा अनेक पातळीवर स्त्रिया व मुलींची कुचबना होताना दिसून येत आहे.

एकीकडे जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत नाव लौकिक मिळविणाऱ्या भारतात स्त्री वर्गाची होणारी अवहेलना हा विरोधाभास लक्षात घेण्यासारखा असून त्याची दखल घेणे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या

समानतेचा हक्काच्या अंमलबजाणीचा भाग म्हणून भेदभाव न करता समाजातील प्रत्येक स्त्री-पुरुष स्वतःच्या विकासासाठी प्रयत्नशील आहेत त्या प्रयत्नांचाच एक अविभाज्य भाग म्हणजे शिक्षण. त्यादृष्टीने शालेय पातळी पासूनच मुलींना मानसिक शारीरिक दृष्ट्या सक्षम करणे हा उदात्त हेतू शिक्षण प्रक्रियेचा असला पाहिजे व त्यानुसार काटेकोरपणे अंमलबजावणी होणे अपेक्षित आहे.

१. प्रस्तावना

शिक्षण हे मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनला आहे. समाजातील प्रत्येक घटकांपर्यंत शिक्षण पोहचविण्यासाठी प्रयत्न होत असताना समाजातील काही घटक आज ही कमी-अधिक प्रमाणात दुर्लक्षित असल्याचे निदर्शनास येते. उदा. महिला,

आदिवासी समाज, दिव्यांग, अल्पसंख्याक इ. अविकसित, दुर्लक्षित अशा अनेक घटकांपैकी एक घटक म्हणजे आदिवासी समाज या समाजाला प्रगत समाजासोबत पुढे नेण्यासाठी शिक्षण हा एकमेव पर्याय असून त्यासाठी शासनातर्फे विविध मार्गांच्या अवलंब केला जात आहे. आदिवासी समाज 'दुर्लक्षित समाज' म्हणून ओळखला जातो. या समाजाला प्रगत समाजाच्या बरोबरीने वाटचाल करण्यासाठी शिक्षण हा एकमेव पर्याय आहे. मात्र तरीही आदिवासी समाज आज शिक्षण प्रक्रियेपासून दूर असल्याचे जाणवते. राज्यघटनेने स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समान अधिकार व हक्क प्रदान केल्यामुळे स्त्री किंवा मुली सक्षम झाल्या असे म्हणणे धाडसाचे ठरेल कारण याला आदिवासी समाजतील मुलीही अपवाद नाही.

२. संशोधन समस्येचे विधान

अहमदनगर जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक शाळेतील इयत्ता आठवीच्या मुलींचे मानसिक आरोग्य आणि सक्षमीकरण यातील सहसंबंधाचे विश्लेषण करून विकासासाठी कार्यक्रम विकसन आणि परिणामकारकता अभ्यासणे.

३. संशोधनाची गरज व महत्त्व

समाजातील दुर्बल घटक म्हणून ज्या आदिवासी समाजाकडे पाहिले जाते, त्या समाजातील आदिवासी मुलगी ही अबला नसून सबला आहे हे पटवून देणे. प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलींमध्ये 'स्व'ची जाणीव होऊन स्व संरक्षण व स्वतःचे मानसिक आरोग्य व सक्षमीकरणाची गरज पटवून देणे आवश्यकच आहे. आदिवासी मुलींमध्ये स्वतःच्या समस्या ओळखणे समस्येविषयी सकारात्मक विचार करून परिस्थिती व समस्या यांचा सहसंबंध शोधणे, समस्या सोडविण्यासाठीचे उपाय, दृष्टिकोन, स्वभावामध्ये सकारात्मक बदल करून मानसिक आरोग्य चांगले राहिल्याने मुलींमध्ये आत्मविश्वास वाढतो. आपल्याला सामाजिक स्विकृती आहे ही भावना मुलींना प्रेरणादायी वाटल्यामुळे मुली अधिक सक्षम होण्यासाठी सदर संशोधन महत्त्वपूर्ण ठरते.

४. संशोधन उद्दिष्ट

१ उच्च प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलींच्या मानसिक आरोग्य आणि सक्षमीकरणाच्या घटकांचा शोध घेणे.

५. संशोधनातील संकल्पनात्मक आणि कार्यात्मक व्याख्या

१ आदिवासी

अ. संकल्पनात्मक व्याख्या

एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा व समान सांस्कृतीक जीवन जगणारा स्थानिक गटांचा समुच्चय म्हणजे आदिवासी— गिलीन व गिलीन

ब. कार्यात्मक व्याख्या

सदर संशोधनात आदिवासी मुली या अहमदनगर जिल्ह्यातील आश्रमशाळेत जाणाऱ्या व समूहाने आदिवासी असलेल्या सर्व उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थिनी होय.

२ मानसिक आरोग्य

अ. संकल्पनात्मक व्याख्या—व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व भावनिकतेचा समतोल विकास व त्यावर आधारित आकांक्षा, आदर्श भावना, इच्छा, विचार, संस्कृती यांचा समतोल राखून जीवनात येणाऱ्या सुख दुःखांना समर्थपणे तोंड देण्याची क्षमता

ब. कार्यात्मक व्याख्या

सदर संशोधनातील मानसिक आरोग्य म्हणजे जगदीश शर्मा व श्रीवास्तव यांची मानसिक आरोग्याविषयी असलेल्या प्रमाणित चाचणीत इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थिनींना मिळालेले प्राप्तांक होय.

३ सक्षमीकरण

अ. संकल्पनात्मक व्याख्या

सत्तावंचित संधिवंचित महिलांना, मुलींना कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रगती करण्याची संधी देणे म्हणजे सक्षमीकरण

महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीचे व्यक्तिमत्त्व एक माणूस म्हणून व्यक्ती समान देणे होय.—पावलो फिरे

ब. कार्यात्मक व्याख्या

सदर संशोधनात सक्षमीकरण म्हणजे इयत्ता आठवीच्या विद्यार्थिनींनी देवेंद्रसिंग व अल्पना सिंग यांनी विकसित केलेल्या सक्षमीकरण चाचणीत प्राप्त केलेले प्राप्तांक

६. संशोधन प्रश्न

संशोधनात उद्दिष्ट क्रमांक १ आणि २ साठी संशोधन प्रश्नाचा वापर केला आहे.

१ उच्च प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलींमध्ये मानसिक आरोग्य आणि सक्षमीकरणात कोणकोणत्या घटकांचा समावेश होतो?

२ उच्च प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलींमध्ये मानसिक आरोग्य आणि सक्षमीकरण यामध्ये सहसंबंध आहे का? असल्यास किती प्रमाणात?

७. परिकल्पना

१ संशोधन परिकल्पना

आदिवासी मुलींच्या मानसिक आरोग्य आणि सक्षमीकरणासाठी विकसित केलेला कार्यक्रम हा उच्च प्राथमिक आश्रमशाळेतील इयत्ता आठवीच्या मुलींसाठी उपयुक्त आहे.

२ शुन्य परिकल्पना

आदिवासी मुलींच्या मानसिक आरोग्य आणि सक्षमीकरणासाठी विकसित केलेला कार्यक्रम हा उच्च प्राथमिक आश्रमशाळेतील इयत्ता आठवीच्या मुलींसाठी वारलेल्या चाचणीच्या पूर्वचाचणी व उत्तरचाचणीतील प्राप्तांकाच्या मध्यमानात लक्षणीय वाढ दिसून येत नाही.

८. गृहीतके

१ आश्रमशाळेतील उच्च प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलींना मानसिक आरोग्यविषयक समस्या येतात. (Michelle,2007)

२. उच्च प्राथमिक स्तरावरील आश्रमशाळेतील आदिवासी मुलींच्या सक्षमीकरणात समस्या येतात. (Michale Ungar,2000)

९. संशोधनाची व्याप्ती, मर्यादा व परिमर्यादा

९.१. संशोधनाची व्याप्ती

सदर संशोधन हे महाराष्ट्र राज्यातील उच्च प्राथमिक आश्रमशाळेतील शिक्षण घेत असलेल्या इयत्ता आठवीच्या आदिवासी मुलींशी संबंधित आहे.

सदरच्या संशोधनाची व्याप्ती आदिवासी मुलींच्या मानसिक आरोग्य आणि सक्षमीकरणाशी संबंधित आहे.

९.२. संशोधनाची मर्यादा

१ प्रस्तुत संशोधनामध्ये आदिवासी मुलींचे मानसिक आरोग्य आणि सक्षमीकरण यांचा प्रमाणित चाचणीतील मापनावरून येणाऱ्या निष्कर्षापुरते मर्यादीत आहे.

२ सदर संशोधनाचे निष्कर्ष हे प्रतिसादकांनी दिलेल्या प्रतिसादावर आधारित आहे.

३ सदर संशोधनाचे निष्कर्ष हे अहमदनगर जिल्ह्यातील उच्च प्राथमिक आश्रमशाळेतील इयत्ता आठवीच्या मुलींनाच लागू आहे.

९.३ संशोधनाची परिमर्यादा

१ प्रस्तुत संशोधन हे अहमदनगर जिल्ह्यातील १४ तालुक्यापुरतेच परिमर्यादित आहे.

२ प्रस्तुत संशोधनामध्ये फक्त उच्च प्राथमिक आश्रमशाळेतील इयत्ता आठवीच्या आदिवासी मुलींचाच समावेश आहे.

३ प्रस्तुत संशोधनात उच्च प्राथमिक स्तरावरील आश्रमशाळेतील आदिवासी मुलींच्या सक्षमीकरणाच्या व मानसिक आरोग्याच्या घटकांचा विचार करण्यात आलेला आहे.

१०. पूर्व संशोधनांचा आढावा

1. Michelle Kermode, Helen Herrman, Rajanikant Arole, Joshua White, Ramaswamy Premkumar, Vikram Patel, (2007) **Empowerment of Women and Mental Health Promotion: A Qualitative Study in Rural Maharashtra, India.**

The objectives of this study were to : 1. Describe concepts of mental health and beliefs about determinants of mental health and illness among women involved with a PHC project in rural Maharashtra, India; 2. Identify perceived causes, and existing and potential

community strategies to respond to them and; 3. Investigate the impact of the PHC program on individual and community factors associated with mental health.

Researcher undertook qualitative in-depth interviews with 32 women associated with the PHC project regarding: their concepts of mental health and its determinants; suicide, depression and violence; and the perceived impact of the PHC project on the determinants of mental health. Mental health was commonly conceptualized as an absence of stress and the commonest stressors were conflict with husbands and mother-in-laws, domestic violence and poverty.

2. Catherine Francis, Jane, Pirkis, David Dunt, (2002). **Improving Mental Health Literacy: A Review of the Literature Centre for Health Program Evaluation**

The review involves a systematic examination of the available research. In addition, this report provides an overview of the literature relating to public health information campaigns.

Policy Analyst Canadian Mental Health Association - Mental Health promotion builds individual and community capacity by enhancing people own innate ability to achieve and maintain good mental health and by creating supportive environments that reduce barriers to good mental health. Based on WHO's Ottawa charter for health promotion and they are as follows:

1. Build health public policy
2. Create supportive environment
3. Develop personal skills
4. Strengthen community action
5. Reorient health services

११. संशोधन पद्धती

अ क्र	उद्दिष्ट्ये	संशोधन पद्धती	नमुना	माहिती संकलनाचे साधन	माहिती विश्लेषणा चे साधन
१.	उच्च प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलींच्या मानसिक आरोग्य आणि सक्षमीकरणाच्या घटकांचा शोध घेणे.	सर्वेक्षण पद्धती	अहमदनगर जिल्ह्यातील आश्रमशाळे त शिकणाऱ्या ४०० मुली	प्रश्नावली	मध्यमान

१२. संशोधनाचे प्रमुख निष्कर्ष

१. उच्च प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलींमध्ये वैयक्तिक आत्मविश्वास कमी आढळून येतो.
२. उच्च प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलीं स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्यात असमर्थता दर्शवतात.
३. उच्च प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलींच्यामध्ये न्यूनगंड जाणवतो तसेच भविष्याविषयी सतत चिंता जाणवत असते, असे दिसून आले आहे.
४. उच्च प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलींना अपयश आल्यावर निराशा जाणवते तसेच मानसिक आरोग्यामध्ये वारंवार बदल जाणवत असतात.

१३. शिफारशी

१. उच्च प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलींमध्ये न्यूनगंड घालविण्यासाठी तसेच भविष्याविषयी सतत चिंता दूर करण्याच्या दृष्टीने समुपदेशनावर भर द्यावा.
२. उच्च प्राथमिक स्तरावरील आदिवासी मुलींमध्ये आत्मविश्वास व मानसिक आरोग्यासाठी कार्यक्रमांची निर्मिती करून प्रभावी अंमलबजावणी करावी.

१४. समारोप

आजच्या आदिवासी समाजातील मुलींमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होणे, स्वतःमधील सुप्त गुण जागे करणे, अत्याचार सहन न करणे, प्रतिकार करणे, मुलींमध्ये एकजुट निर्माण करणे आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करून श्रद्धा—अंधश्रद्धा यातील फरक जाणणे, कोणत्याही अमिषाला बळी न पडता मानसिक आरोग्य जोपासून उपेक्षित असलेल्या आदिवासी मुलींमध्ये सक्षमीकरण आणि पर्यायाने संपूर्ण स्त्री जातीचे सर्वार्थाने सक्षमीकरण करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ:

- Best, J. and Kahn, J. (2006). *Research in education (10th edition)*, prentice hall of India private limited: New Delhi.
- Catherine Francis, Jane, Pirkis, David Dunt, (2002). *Improving Mental Health Literacy: A Review of the Literature Centre for Health Program Evaluation*

Michelle Kermode, Helen Herrman, Rajanikant Arole, Joshua White, Ramaswamy Premkumar, Vikram Patel, (2007) Empowerment of Women and Mental Health Promotion: A Qualitative Study in Rural Maharashtra, India.

कुंडले म. बा.(१९९०), शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र, नुतन प्रकाशन, पुणे.

बरकले आर. व पिचड एन. शैक्षणिक मानसशास्त्र. नित्य नुतन प्रकाशन, पुणे.

मुळे रा. श. व उमाठे वी. तु. (१९९८), शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्त्वे, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.